

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MASALLI RAYONU ŞİVƏLƏRİ

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Rövşən Yusif oğlu Qurbanov**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Elbrus İslam oğlu Əzizov

filologiya elmləri doktoru, professor
Həcər Emin qızı Hüseynova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şahlar Xudakişi oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılan Masallı rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində, Lənkəran ovalığında yerləşir. Cənub-qərbdən rayon ərazisinə Alaşar-Buravar sıra dağlarının yamacları və ətəkləri daxildir. Masallı rayonu şimaldan Cəlilabad, şimal-şərqdən Neftçala, şərqdən Xəzər dənizi, cənubdan Lənkəran, cənub-qərbdən Lerik, qərbdən isə Yardımlı rayonları ilə həmsərhəddir.

“Masallı rayonunun çox qədim tarixi vardır. Aparılan arxeoloji, elmi tədqiqatlar və yazılı mənbələr göstərir ki, Masallının ərazisində qədim insanlar hələ 15-20 min il öncə yaşamışdır. Bu ərazi qədim dövrlərdə Manna, Midiya dövlətlərinin, sonralar Qafqaz Albaniyasının Kaspina vilayətinin tərkibinə daxil olmuşdur. XVI-XVIII əsrlərin ortalarına qədər Masallının indiki ərazisi Səfəvilər dövlətinin, XVIII əsrin II yarısından isə Lənkəran xanlığının tərkibində olmuş”¹, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Masallı ətraf bölgələrlə birlikdə Lənkəran qəzasının tərkibinə qatılmışdır.

1930-cu il avqustun 8-də Masallı inzibati rayonu yaradılmışdır. Rayon bir şəhər, iki qəsəbə və 100 kənd olmaqla, 103 yaşayış məntəqəsindən ibarətdir.

Yazılı mənbələrdə Masallı haqqında maraqlı tarixi məlumatlar öz əksini tapmışdır. A. A. Bakıxanovun “Gülüstani-irəm” (1841), Mirzə Əhməd, Mirzə Xudaverdi oğlunun “Əxbərnamə” (1882), Mirzə Seyidəli Kazımbəy oğlunun “Cavahirnameyi-Lənkəran” (1896) əsərlərində², həmçinin bəzi rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində Masallının tarixi haqqında qiymətli faktlar qeyd olunmuşdur.

Masallı toponiminin mənşəyi haqqında bir sıra fikirlər mövcuddur. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə

---

¹ Masallı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutu, [2 cildə], I c., –Bakı: “Elm və təhsil”, – 418 s., II c., – Bakı: “Nurlan”, -s. 4

² Yenə orada, -s. 4

Masal və *-lı* hissələrinə bölünərək izah edilir. “*Burada yaşayan əhalinin Cənubi Azərbaycanın Masal mahalından köçüb gəldiyi üçün bu yerin Masallı adlanması fikri irəli sürülür. -lı şəkilçisi aidlik, mənsubluq bildirən şəkilçi kimi izah olunur. Yəni Masaldan köçüb gələnlərin yaşadığı yer*”³.

N.Məmmədov *Masallı* toponiminin mənşəyini izah edərkən orta əsrlərə aid tarixi sənədlərdə əksini tapmış məlumatlara istinad edir. Belə ki, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi şahı Sultan Hüseynin verdiyi bir fərmanda *Fəxri* toponiminin adı çəkilir və göstərilir ki, bu yerin keçmiş hakimi *Masal bəy* olmuşdur. Bu məlumata əsasən N.Məmmədov “*Masal*”ın şəxs adı olduğu, *Masallı* adının əsasını təşkil etdiyi qənaətinə gəlmişdir⁴.

F.Xəlilov və N.Ədiləoğlu *Masallı* sözünün etimologiyasından bəhs edərkən əksər türkdilli xalqların dilində nağıl, kəlam, məsəl mənasında işlənən *masal* sözünü əsas hesab edirlər⁵. *Masallı*, yəni sözlü-söhbətli, zərbi-məsəlli yer, füsunkar diyar.

Xalq arasında isə belə bir fikir də mövcuddur ki, guya buranın əhalisi İraqın şimalındakı *Mosul* şəhərindən köçüb gəlirlər. Bu səbəbdən bu yer əvvəl *Mosullu*, sonra *Masallı* adlandırılıb.

Masallı sözünün etimologiyası ilə bağlı bu mülahizələr nə qədər həqiqətə uyğun görünərsə də, öz elmi sübutunu tapmamışdır. Fikrimizcə, bu sözün əvvəlcə kökünü dəqiqləşdirmək lazımdır. Nəzərə alsaq ki, sadə sözlər ilkin dövrlərdə təkhecalı olmuş, çoxhecalılıq dilin sonrakı inkişaf prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir, o zaman *Masallı* sözünün kökündə *ma//mas* sözünün dayandığını demək olar. Türk dillərinin qədim xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan Sibir tükələrinin dilində *mas* və bu sözə fonetik cəhətdən yaxın olan məkan mənəli isimlərə rast gəlirik: “*Tuva və tofalar dillərində “mes” dağın ətəyində, açıq meşəsiz yer, yakut dilində “mas” “ağac, odun”, yakut dialektlərində “meşə,*

---

³ Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan şivələrində qədim sözlər // “Azərbaycan məktəbi”, № 1, 2015, -s.64-68

⁴Xələfli, F., Ədiləoğlu, N. Masallı cənnət misallı / F.Xələfli, N.Ədiləoğlu. –Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, – 2013. -s.10

⁵ Yəni orada, -s.27

tayqa” mənasında, türk toponimlərində *mes//mis* “dağın zirvəsi, meşəsiz dağ” və buna yaxın mənalar ifadə edir”⁶. B. Məhərrəmli Ural-Altay dillərində *mo//mu//me* əsaslı sözlərin yer, çöl, meşə və bunlara yaxın mənalar ifadə etməsini əsas götürərək *mo//mu//me* morfemlərini ilk dildən gələn kök sözlər hesab edir.

Bu dil faktları və Masallı rayonunun yerləşdiyi ərazinin böyük bir hissəsinin tarixən meşəlik və dağətəyi ərazilərdən ibarət olması *Masallı* toponiminin *ma//mas* (yer, çöl, meşə, dağların ətəyi) semantikəli köklə bağlı yarandığını deməyə əsas verir. Fikrimizcə, bu söz tarixi inkişaf mərhələsində dəyişikliklərə məruz qalaraq *maslı//masalı//masallı* formasını almışdır. Bildiyimiz kimi dilimizdə, xüsusilə, dilimizə məxsus dialekt və şivələrdə sonor samitlərin qoşalaşması təbii haldır və geniş yayılmış fonetik hadisədir⁷.

Masallı rayonunda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, talışlar da yaşayırlar. Rayonun cənub-qərbində məskunlaşan talışlar əhalinin 21%-ni təşkil edir. Dissertasiya 2013-2017-ci illərdə Masallı rayonunun Azərbaycan türklərinin yaşadığı 52 yaşayış məntəqəsindən toplanmış dialektoloji material əsasında yazılmışdır.

Toplanılan materiallara əsasən demək olar ki, Masallı şivələri ədəbi dilin fonetik, qrammatik və leksik sisteminə aid arxaik formaları bu gün də özündə qoruyub saxlayır. Bu şivələr üçün xarakterik olan elə dil faktları vardır ki, onlar Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini, onun lüğət tərkibinin inkişaf tempini, eləcə də digər şivələrlə oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Ümumiyyətlə, dilin dialekt layınının tədqiqatı cəlb olunması xalqın tarixinin, həyat tərzinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi işinə zəngin materiallar verir. Çünki şivələr aid olduğu bölgədə yaşayan əhalinin həyat təzi, dünyagörüşü, milli adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Bu faktları nəzərə alıb Masallı rayonu şivələrinin tədqiqatı cəlb edilməsini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Masallı rayonu şivələri Azərbaycan dilinin, o cümlədən ümumtürk dilinin əski fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinin

---

⁶ Məhərrəmli, B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi istiqamətdə) / B.Məhərrəmli. –Bakı: “Elm və təhsil”, -2012, s. 72-79

⁷ Yəni orada. -s.79

bir qismini özündə mühafizə edərək bu günə kimi qoruyub saxlamışdır. Rayon ərazisindən toplanmış şivə səciyyəli lüğəvi vahidlər xalqımızın qədim adət-ənənələrinin, məişət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi işinə zəngin töhfəsini verəcəkdir.

Masallı şivələrində işlənən lüğəvi vahidlərlə bağlı maraqlı məqamlardan biri də bəzi sözlərin bir qisminin ədəbi dildə ya alınma sözlərlə əvəz olunması, ya da onların qarşılığını tam şəkildə ifadə edən sözlərin olmamasıdır. Şübhəsiz, bu tip şivə sözlərinin toplanılması, dialektoloji lüğətlərə salınması dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və özləşmə meylinin sürətlənməsi prosesinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Qeyd edilən bu cəhətlər mövzunun aktuallığını şərtləndirir, Masallı şivələrinin sistemli şəkildə araşdırılmasını zəruri edir.

Masallı şivələri M.Şirəliyevin məlum bölgüsündə şərq qrupuna aid edilmişdir. Tədqiqat zamanı burada şərq qrupuna məxsus əlamətlərlə yanaşı, cənub, eləcə də qərb qrupu şivələri ilə ortaq cəhətlər də müşahidə olunur.

Qərb qrupu ilə ortaq cəhətlər: alınma sözlərdə birinci hecədə ə>a (*xazan, şikast*), sözün birinci və sonrakı hecasında i>ı (*ıyığ, ışarti, ışıldamağ*), söz ortasında və sonunda v>y (*qoyun* ‘qovun’, *qoylamağ, oyçi*) səs keçidlərinin müşahidə edilməsi, saitle bitən isimlərin təsirlik halda -yı// -yi// -yul// -yü (*Zəminəyi, atayı*), indiki zamanın qismən təsdiqində, əsasən inkarında -er (*gələram, gələmerəm*), feilin bacarıq şəklinin inkarında -amma// -əmmə (*yazammaram, gələmmərəm*) şəkilçilərinin işlənməsi.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri ilə ortaq xüsusiyyətlər: sözün birinci hecasında a>ə (*əyağ, bəyax*), e>ə (*həylə//həylənçiy, pəncəx*), ü>i (*kifdə, tülki*), u>ı (*bız, bılağ, pıl*), i>ı (*hırsadmmağ, ısdammağ*), ə>e (*serçə, pəncərə*), a>ə (*qəyiş, qərə*), k'>q (*qardon, qartof*) səs keçidlərinin müşahidə edilməsi, metateza hadisəsinin güclü olması (*dorğamaq, arğımaq*), təsirlik halda y bitişdirici samitinin (*quzuyu, nənəyi*), sifətin çoxaltma dərəcəsinə -balam// -bələm elementlərinin (*düpbələmdüz, səpbələmsağlam*) işlənməsi.

Dərbənd dialekti ilə ortaq cəhətlər: a>i (*diyammağ, simavar*), ü>u (*mubarək, sutun*), ü>i (*dügi, körpi*), d>t (*tufar, tükən*) səs keçidlərinin müşahidə edilməsi, yiyəlik halın ikivariantlı -un// -ün

(*dəhrənün ağzi, baltanun küpi*), III şəxs tək və cəmdə birvariantlı *-i, -si* mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi (*onun atası, onun quzusu*), mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı II şəxs tək və cəmdə söz kökünün sonundakı *a, ə* saitlərinin *o, ö* saiti kimi tələffüzü (*sənün aton, sənün nənön, sizün baboz, sizün dədöz*), *nöşün, neyçün, haçağ* sual əvəzliliklərinin, əmr şəklinin III şəxs tək və cəmində *-sun//sün* şəxs sonluğunun (*baxsun, getsün, getsünnər*) işlənməsi.

Fikrimizcə, bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb Masallı şivələrində keçid xüsusiyyətlərinin olmasını məqbul hesab etmək olar. A.Vəliyev də Cəlilabad və Yardımlı şivələrini keçid şivələrinə aid edir⁸. Nəzərə almalıyıq ki, Masallı Cəlilabad, Yardımlı rayonları ilə həmsərhəddir və burada yaşayan yerli əhalinin hər iki rayonun sakinləri ilə tarixən sıx əlaqələri olmuşdur. Deməli, Masallı rayon şivələrində keçid xüsusiyyətlərinin olması təbiidir. Bunlar Masallı şivələrinin bütövlükdə öyrənilməsinin zəruriliyini qarşıya qoyur.

T.B. Həməzeyevin “Azərbaycan dilinin Masallı rayonu şivəsinin lüğətinə dair” elmi məqaləsini nəzərə almasaq, Masallı rayonu şivələri bu günə kimi ayrıca tədqiqat obyektı olmamış, sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin Masallı rayonu şivələri, bu ərazidən toplanılmış şivə materialları, predmeti isə Masallı şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Masallı rayon şivələrinin özünəməxsus fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onun Azərbaycan dili dialekt və şivələri içərisində tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib hesab edilir:

— Masallı şivələrinin dilin bütün səviyyələri üzrə özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxarmaq;

—Masallı şivələrinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri

---

⁸Əzizov, E. İ. Azərbaycan dilində keçid şivələri problemi / Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – Bakı: –2015. №1, -s. 8

ilə, o cümlədən ədəbi dillə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

– Şivə faktlarını tarixi-müqayisəli metod əsasında izah etmək;

– Masallı şivələrinə məxsus materialları qohum türk dilləri və onların qədim yazılı abidələri ilə müqayisə etmək;

– Masallı şivələrinin fonetik, qrammatik, leksik sistemində özünü göstərən bölgə üçün xarakterik xüsusiyyətlərin qanunauyğunluqlarını açıqlamaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin yazılmasında təsviri və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə təqdim olunan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Masallı şivələrinin fonetik sistemi, sait və samit səslərin xarakteristikası və dəyişməsi, habelə fonetik hadisə və qanunların özünəməxsusluğu ilə seçilir.

– Masallı şivələrinin morfoloji quruluşu nitq hissələrinin bölgüsü üzrə tədqiqata cəlb olunur.

– Masallı şivələrinin sintaksisi sərbəst birləşmələr, sintaktik əlaqələr, sadə və mürəkkəb cümlə səviyyəsində araşdırılır.

– Masallı şivələrinin leksikası termin səciyyəsi daşıyan və daşımayan olmaqla, həmçinin müəyyən sahələr üzrə qruplaşdırılır.

– Masallı şivələrində təsadüf olunan lüğəvi vahidlər arasındakı omonimlik, sinonimlik, antonimlik müəyyənləşdirilir.

– Masallı şivələrində işlənən şivə səciyyəli frazeoloji vahidlər özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təhlil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin Masallı rayonu şivələri ayrıca və sistem halında tədqiq edilir. Bu şivələrin fonetik və qrammatik quruluşu, lüğət tərkibi ətraflı şəkildə araşdırılır. Araşdırma nəticəsində əldə edilən bir sıra yeni faktlar müasir Azərbaycan ədəbi dili və onun şivələri, türk dilləri və onların dialektləri ilə müqayisəli şəkildə şərh olunur.

Tədqiqat nəticəsində Masallı rayon şivələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dilimizə məxsus digər şivələrdə, yazılı mənbələrdə təsadüf edilməyən bir sıra səciyyəvi əlamətlər aşkarlanmışdır. Belə ki, ismin yiyəlik halında üçvariantlı *-nin//nın//nün* (*qoyunun*) şəkilçisinin işlənməsi, II şəxs cəmdə mənsubiyyət

şəkilçisinin təkcə -z samitindən ibarət olması, *hayni* ‘hanı’, *nağbil/nəqbil* ‘nə qədər’ sual əvəzliliklərinin, sıra sayın əlamətinin *yuxarı, aşağı, ön, orta, qıraq* və s. sözlərlə (*ortancı, qırağinci, yuxarıncı*) işlənməsi, sifətin çoxaltma dərəcəsində *küp* hissəciyindən (*küp qırmızı*) istifadə, feillərdə I şəxs təkdə birvariantlı -əm şəxs sonluğunun (*ağilliyəm, aniyəm*), qəti gələcək zamanın I şəxs cəmdə -aceyn//-əceyn (*gələceyn, alaceyn*) əlaməti ilə ifadəsi, zərf düzəldən -ala (*böürala* ‘çəp-çəp’), -gil (*dayimgil* ‘həmişə’), -ama² (*dördəmə* ‘at qaçışı növü’, *darama* ‘tarım’), -ma² (*ticəmə* ‘dibdibə’, *şorrama* ‘artıqlaması ilə’) şəkilçilərinin, müxtəlif sahələrlə bağlı termin səciyyəli leksik vahidlərin (*halağacan* ‘toxa’, *qarğaqənədi* ‘şümləmə növü’) işlənməsi, lüğətlərdə əksini tapmayan frazeoloji vahidlərin (*Tütün kimi yoxa çıxmağ* ‘gözdən itmək, *ağız kəpi vurmağ* ‘boş-boş danışmaq’, *urvayı demək* ‘hay-küy salmaq’) müəyyənləşdirilməsi, onların təhlili və s. bu kimi faktların aşkar edilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya yüksək elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər dialektologiya, dil tarixi, müasir ədəbi dillə məşğul olan dilçilər, eləcə də orta məktəbdə dərs deyən Azərbaycan dili, ədəbiyyat müəllimləri üçün dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyadan alınan elmi nəticələrdən dialektologiyaya və Azərbaycan dilinin tarixinə, etnoqrafiyasına aid araşdırmalarda, dissertant və doktorantlara, tələbə və magistrə xüsusi kursların, seçmə fənlərin tədrisində, praktik seminarların aparılmasında, dialektoloji, etimoloji, izahlı lüğətlər tərtib edilərkən istifadə etmək mümkündür.

Dissertasiya türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını, leksikologiyasını yeni faktlarla zənginləşdirmək işində, o cümlədən hazırkı dövr üçün aktual olan orta q türk dili məsələsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar məqalə və tezislər Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verən elmi məcmuələrdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 8 səhifə, I fəsil 24 səhifə, II fəsil 61 səhifə, III fəsil 35 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 10 səhifə, sözlük 19 səhifə, dialektoloji mətnlər 10 səhifə, dissertasiyada verilən yer adları və onların ixtisarı 1 səhifə, dissertasiyada istifadə edilən şərti işarələr 1 səhifə. Ümumi həcmi 174 səhifə, 228.317 işarə.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, əsas müddəaları, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeşiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir. Burada Masallı rayonunun tarixi, coğrafi mövqeyi, inzibati-ərazi bölgüsü, rayon əhalisinin məşğuliyyətindən bəhs edilir, Masallı toponiminin mənşəyinə münasibət bildirilir.

*Dissertasiyanın I fəslı “**Fonetika**” adlanır, iki paraqrafdan ibarətdir. Burada Masallı şivələrində danışq səsələrinin variantları, səs keçidləri, ahəng qanunu, müxtəlif fonetik hadisələr tədqiq edilir.*

*Birinci paraqrafda “**Saitlər və onların variantları**” araşdırılır. Masallı şivələrində ədəbi dilimizdəki doqquz saitin hamısı işlədilir. Lakin bu saitalərin tələffüzündə kəmiyyət və keyfiyyətə fərqli cəhətlər var. Burada saitalərin uzun və qısa variantları özünü göstərir.*

Bu şivələrdə doqquz saitin hər birinin uzun tələffüzünə təsadüf olunur. Uzanma hadisəsi mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: 1) ilkin uzanma; 2) sonrakı uzanma. Bəzi türk dilləri üçün xarakterik olan ilkin uzanma Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir⁹. Masallı şivələrində də sonrakı uzanma özünü göstərir. Bu uzanma sözlərdə samit səsin düşməsi nəticəsində baş verir. Lakin bu

şivələrdə səs düşümü baş vermədən özünü göstərən uzanmaya da təsadüf olunur: *da:ri*, *qa:riş*, *ya:riş*, *sa:ri*. M. İslamov bu tip uzanmanı “fonetik mövqeyindən aslı olan uzanma” adlandırır¹⁰. Ümumiyyətlə, türk dillərində uzun saitlərin mövcud olması mübahisəlidir. E.D. Polivanov ulu türkcədə uzun saitlərin olmaması fikrini irəli sürür. A.M. Şerbak isə belə hesab edir ki, uzun saitlər ulu türkcədə olub, bu gün türkmən və yakut dillərində mühafizə edilməkdədir¹¹.

Masallı şivələrində sait uzanması həm söz kökündə, həm də şəkiçilərdə *h*, *y*, *n*, *v* samitlərinin düşməsi hesabına baş verir: *ata:* ‘atana’, *baba:* ‘babana’, *oxi:r* ‘oxuyur’, *yu:b* ‘yuyub’, *dü:* ‘düyü’, *qo:m* ‘qohum’, *sö:d* ‘söyüd’.

Saitlərin qısa tələffüzü qapalı saitlərdə, vurğusuz hecədə cingiltili samitlərlə kar samitlər, sonor samitlərlə kar samitlər arasında özünü göstərir: *yapışmax*, *sarımağ* (G.)*, *pışix’*, *kitab* (Gül.), *onurğa*, *oturmağ*, *hörümçəx’*, *döyümməx’*(B.)

Bu paraqrafın 1-ci bəndində “Diftonqlar” araşdırılır. Masallı şivələrində diftonqlar saitlər arasından *v*, *y*, *l*, *n* samitlərinin düşməsi nəticəsində meydana gəlir. Burada diftonqların həm alçalan, həm də yüksələn tiplərinə rast gəlinir. Alçalan diftonqlar: **ou:** söz ortasında *v*, *y*, *n* samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *touzquşu*, *souşmağ*, *sourmax*; **öü:** söz ortasında *v*, *y* samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *söüş*, *döüşməx’*, *öün* ‘o gün’, *böür*; **əi:** sözdə *y* samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *əirməx’*, *gəirməx’*, *bəirməx’*, *əilməx’*; **ua** söz ortasında *v*, *y*, kök və şəkiçli qovşağında *n* samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *suarmağ*, *bua* ‘buna’, *gua* ‘guya’, *quat* ‘qüvvət’; **üə:** sözdə *v*, *y*, *n* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ

---

*Yaşayış məntəqələrinin adlarının ixtisarı: Bambaşı - B., Çaxırlı-Ç., Əhmədli-Əh., Ərəb-Ər., Gəyəcöl-G., Güllütəpə-Gül., Həsənlı-Həs., Hüsühacılı-H., Xıl-X., Köhnə Alvadı-K.A., Qızılacağı-Q., Masallı şəhər-M.ş., Öncəqala-Ön., Köçəkli-Köç., Tatyanoğlu-T., Təklə-T., Təzə Alvadı-T.A., Şərəfə-Ş., Yeddiyoğlu-Y.

⁹ İslamov, M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti./M.İslamov. – Bakı: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” nəşriyyarı, – 1968. – s.46

¹⁰Yenə orada, – s.46

¹¹ Xəlilov, B.Türkologiyaya giriş./ B.Xəlilov. –Bakı: “Bakı çap evi”, – 2013. - s.172

gəlir: *yüən, şüərə, nənüə*; *oa* söz ortasında, kök və şəkilçi qovşağında *v, y* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *toa* 'toya', *oa* 'ona', *atoa*; *öə*: söz ortasında *v, y* səsinin, kök və şəkilçi qovşağında *n* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *göəm, göərti, öə* 'evə'.

Bu paraqrafın 2-ci bəndi "Saitlərin keçidi" adlanır. Saitlərin keçidi belə qruplaşdırılır:

1. Arxasıra saitlərin önsürə saitlərə keçməsi. a>ə: söz əvvəlində və ortasında izlənilir: *aşağı, ayağ, dəyammaq, bəyax*. Bu səs keçidi dilimizin bütün mərhələlərində özünü göstərir¹². *a>e*: *a* saiti ilə bitən feillərə *y* bitişdirici samitli şəkilçilər artırıqda baş verir: *arxeyin, başde:ram, qayne:r*; *a>i*: az hallarda söz kökündə, daha çox isə *a* saiti ilə bitən sözə bitişdirici *y* samitli şəkilçi qovşuqda özünü göstərir: *simavar* 'samovar', *dariyacam* 'darayacam', *diyammağ* 'dayanmaq' (T.A.); *ı>i* səs keçidi: *ari, dari, qayçı* (Gül.)

2. Önsürə saitlərinin arxasıra saitlərə keçməsi. i>ı: söz əvvəlində və ortasında müşahidə olunur: *ışığı, ışırtı, filan/filankas* (Ər.); *ü>u*: *dukan, quat* 'qüvvət' (B.); *ö>o*. *Bitov* 'bütöv', *no:ba* 'növbə' (Ç.).

3. Arxasıra saitlərin arxasıra saitlərinə keçməsi: a>ı keçidi sonu *a* saiti ilə bitən sözlərə bitişdirici *y* samitli şəkilçilər qovşuqda baş verir: *başdıyax, qabağlıyax, daşdıyax*. *ı>a*: *sağal, cağartmaq, xarman*. *a>o*: Bakı və Dərbənd dialektləri üçün səciyyəvi sayılan bu səs keçidi Masallı şivələrində *a* səsi ilə bitən sözlərə II şəxs tək və cəmin mənsubiyyət şəkilçisi qovşuqda baş verir: *anon, anoz, xalçon*. Bəzən söz köklərində müşahidə olunur: *yoxun, çobalamağ*. İ.Əbdullayev *a>o* hadisəsini İran dillərinin təsiri ilə əlaqələndirir. E.Əzizov isə bunu türk dilləri üçün də qanunauyğun hesab edir. Bu səs keçidinin özbək dilinin Səmərqənd-Buxara dialektində, Kaşkadar şivəsində, başqırd, qumuq, türk, türkmən dillərində və dialektlərində geniş yayılması onun İran dilləri ilə bərabər, türk dilləri üçün də səciyyəvi olduğunu deməyə əsas verir.

a>u səs keçidi kök və şəkilçi qovşağında sonu *a* saiti ilə bitən isimlərə yönlük və yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri

---

¹²Əzizov, E. İ. Azərbaycan dilinin dialektologiyası / E.İ.Əzizov.–Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, –1999, -s.197-141

artırıldıqda özünü göstərir: *atun, babun, atu:n* (Həs.). Bu hadisə xakas dilində də geniş yayılmışdır: araba *'urapa'*, alma *'ulma'*¹³.

4. *Önsıra saitlərinin önsıra saitlərinə keçməsi*. *e>ə: gənə 'yenə', həylə//həylənçiy 'elə'*. Naxçıvan dialektində işlək olan bu səs keçidi özbək, uyğur, başqırd, tatar, türkmən dilləri üçün səciyyəvidir¹⁴. *ə>ö: sonu ə saiti ilə bitən sözlərə II şəxs mənsubiyyət, -sə şərt şəkilçisi qoşulduqda və bəzi hallarda söz kökündə özünü göstərir: küçöz, dəröz, nöşün; ü>i: söz ortasında və sonunda izlənilir: bitöy, piləmex', pişgürməx' (Köç.).*

*Bu paraqrafın 3-cü bəndində "Saitlərin artımı"*ndan bəhs edilir. Masallı şivələrində bu hadisəyə söz əvvəlinə, ortasına, sonuna *a, ə, u, i* və *ü* saitlərinin əlavəsi müşahidə edilir: *ürütbə, iradiyo* (Q.), *sehir, kambayın, yumuru* (Ç.), *litrə, tərsə, bekara* (Əh.).

*Bu paraqrafın 4-cü bəndində "Saitlərin düşümü"*ndan bəhs edilir. Masallı şivələrində də bu hadisə söz otasında, əsasən, alınma sözlərdə, saitle bitən feillərə *-ib⁴, -ir⁴, -ar²* zaman, sonu *n, r, l* samitləri ilə bitən feillərə indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri artırıldıqda, iki sözün birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirdiyi zaman özünü göstərir: *dayrə, birda* (T.A.), *gəlləm, görrəm, quri:b, oxi:r* (Gül.), *Əlqismət, Əlmərdan, Hacıbaba* (X.). *Gəlləm, görrəm* feilləri kontekst daxilində həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edir: *-Yoldiyam, evə gəlləm* (Həs.); *-Bi dəfə sizə də gəlləm* (T.A.).

Birinci paraqrafın 5-ci bəndində "Ahəng qanunu" araşdırılır. Bu qanun söz köklərində, kök və şəkilçi qovşağında əsasən sabit olsa da, bəzi hallarda həm damaq (*ari, bacı*), həm də dodaq ahənginin pozulması (*odunçi, oxıruğ*) müşahidə edilir.

Bu fəslin ikinci paraqrafında "Samitlər və onların variantları" araşdırılır. Masallı şivələrində ədəbi dilimizdə mövcud olan bütün samitlər işlənməkdədir. Lakin bir sıra milli sözlərdə Azərbaycan

¹³ Cavad,H. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, II kitab, –Bakı: “Təhsil”, – 2011. s.142

¹⁴Шерметов, А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области./ А.Шерметов. –Ташкент: «Издательство «Фан»Узбекской ССР», –1978. – s.19

ədəbi dili üçün xarakterik olmayan κ' səsinə rast gəlirik: *k'isk'irtmağ* 'cumdurmaq', *k'uçuk*, *k'ırnus* 'xəsis', *k'iri* 'tüksüz'.

*Bu paraqrafın 1-ci bəndində "Samitlərin keçidi"*ndən bəhs edilir. Samitlərin keçidi belə qruplaşdırılır: 1. *Cingiltili samitlərin kar samitlərə keçməsi*. $d>t$: *tufar*, *tutkeş*. Bu səs keçidi qıpçaq mənşəli türk dillərində müşahidə edilir¹⁵; $b>p$: *pütöx'*, *putraq*; $ğ>x$: *baxça*, *yaxçörəx'*. 2. *Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərə keçməsi*: $y>g$: *dügə*, *gögərməx*; $q>ğ$: *əğrəb*, *sədəğə*; $v>y$: *qoylamağ*. 3. *Kar samitlərin kar samitlərə keçməsi*. $h>x$: *xırdsammağ*, *xıça*; $ç>ş$: *aşdı*, *işdi*. Bu səs keçidi qıpçaq mənşəli türk dillərində də özünü göstərir: *köşirmə* 'köçürmə', *neşe* 'neçə', *kışı* 'kiçik', *kuşik* 'kuçuk'¹⁶. 4. *Kar samitlərin cingiltili samitlərə keçməsi*. $k>g$: *ürəg*, *döşəg*; $h>y$: *köynə*, *Sayıbə*, *möykəm* (Köç.).

Bu paraqrafın 2-ci bəndində "Samitlərin artımı" (*hasant*, *haçar*), 3-cü bəndində *"Samitlərin düşümü"* (*ta:ri*, *so:ra*) bəhs edilir.

Dördüncü bənddə "Assimilyasiya" hadisəsi araşdırılır. Masallı şivələrində də bu hadisənin tam irəli (*nd>nn*, *nb>nn*, *rl>rr*, *pm>pp*) və yarımqıq irəli (*sl>sd*, *zl>zd*, *şl>şd*), tam geri (*nm>mm*, *tç>çç*) və yarımqıq geri (*çd>şd*, *nb>mb*, *cd>jd*) növləri tədqiq edilmişdir.

Bu paraqrafın 5-ci bəndində "Dissimilyasiya" (*qaral*, *prakulol*), 6-cı bəndində *"Yerdəyişmə"* (*köpri*, *köçəx'* 'çökək') hadisələri tədqiq edilir.

Dissertasiyanın II fəslə "Qrammatika" adlanır və doqquz paraqraftan ibarətdir. *"Morfologiya"* adlanan 1-ci paraqrafta nitq hissələri, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılır.

*Birinci paraqrafın 1-ci bəndində "İsim"*dən bəhs edilir. Masallı şivələrində də isim quruluşca *sadə* (*cək* 'paltarda qoyulmuş kəsik yer', *qo* 'ağacın koğuşunda çürüntü', *qouz* 'düyü qabığı'), *düzəltmə* (*əllix'*, *cannix*, *oxumağlığ*, *gəzməx'lix'*, *salayçı* 'sözgəzdiren', *hayçı* 'hay-küy salan adam', *tüməncə* 'divara vurulan həsir', *ləmçə* 'kiçik eyvan'; *dərinkə* 'qab', *şalpa/şəlpə* 'əski', *gülpə*

¹⁵Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). – Bakı: "Şərq-Qərb", -2007. -s.27

¹⁶Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları./ M.Şirəliyev. -Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, -2008. -s.85

‘bitki zoğu’, *dartma* ‘çəngə’, *çərtmə* ‘quşatan’), *mürəkkəb* (qızbaşı ‘toy mərasimi’, *tavaloküsi* ‘yemək adı’) olur.

Birinci paraqrafın 2-ci bəndində “İsmin hal kateqoriyası” araşdırılır. *Yiyəlik hal* damaq və dodaq ahənginə uyğun olaraq *-in⁴(-nin⁴)* şəkilçisi ilə düzəlir. Rayonun Təzə Alvadı, Köhnə Alvadı, Əhmədli, Güllütəpə kəndlərində üçvariantlı *-nin//n-in//nün* şəkilçisi işlənir. – *Biz qoyunun yununnan corab toxirug* (Gül.). Xırmandalı, Qızılağac, Köçəkli kənd şivələrində yiyəlik hal təkdə olan şəxs əvəzliliklərinə və saitlə bitən isimlərə *-n* samitinin əlavəsi ilə düzəlir, bu zaman sait uzanması baş verir: *mə:m kitabım, sə:n küçən*.

Yönlük halın ifadəsində fərqli cəhət rayonun Həsənli, Xırmandalı, Qızılağac, Yeyənkənd şivələrində müşahidə olunur. Hal şəkilçisi *n* samiti ilə bitən sözlərə qoşularkən son samit düşür, iki sait bir məxrəcdə tələffüz olunur: *mə:, sə:, dədə:, ata:*.

Təsirlilik hal dağətəyi kəndlərdə ikivariantlı (*-i//i*), bəzən də bivariantlı (*-i*) şəkilçi ilə ifadə olunur: *üzüyi, quyuni, arımı, pələti*.

İsmin yerlik və *çıxışlıq* halları ədəbi dildən fərqlənir.

Birinci paraqrafın üçüncü bəndində “İsmin mənsubiyyət kateqoriyası” araşdırılır. Ədəbi dildən fərqli cəhət II şəxsdə özünü göstərir. Samitlə bitən sözlərdə üçvariantlı *-im//i-m//-üm;-ımız//imiz//-ümüz* şəkilçiləri işlənir: *inəyim, sırıqlım, tuluğım* (T.A., Əh., T.).

II şəxsdə *a, ə* saitləri ilə bitən isimlər *-n, -z* şəkilçilərini qəbul etdikdə *a, ə* saitləri *o, ö* saitlərinə keçir: *anon, nənön*. Qızılağac, Hüsnuhacılı kəndlərində söz sonundakı *a, ə* saitləri *u, ü* saitlərinə keçir: *babun, dədüün*. Xırmandalı, Köçəkli, Eminli, Ərəb kəndlərində *a, ə* saitləri uzun tələffüz olunur: *baba:z, nənə:z*. Əksər kəndlərdə *ı, i* saitləri ilə bitən sözlərə *-n, -z* mənsubiyyət şəkilçiləri qoşulduqda *ı* saitinə, *u, i* saiti isə *ü* saitinə keçir: *bibün, bibüz, dayun, dayuz*.

III şəxsdə Təzə Alvadı, Tatyən, Böyük Xocavar, Güllütəpə şivələrində *-i* və *-ı, -i* şəkilçiləri işlənir: *quyusi, atası*.

Birinci paraqrafın 4-cü bəndində “İsmin xəbərlilik kateqoriyası” araşdırılır. I şəxs təkdə *-am²//-yam²* (*babiyam, nəniyəm*), Ərkivan kəndində isə *-əm//-yəm* xəbərlilik şəkilçisi işlənir: *ağilliyəm, balacıyəm*.

I şəxs cəm samitlə bitən sözlərdə *-uğ//-üx*, saitlə bitənlərdə -

yuğ//yüx (*məllimüx*, *adamuğ*), II şəxs tək *-san//sən* (*uşağsan*, *məllimsən*), cəm *-suz//süz*; III şəxs *-dı//di* və ya birvariantlı *-di* (*üzümdi*) şəkilçiləri əsasında formalaşır. Masallı şivələrində xəbərlilik kateqoriyasının inkarı *dö:ür//dö:r//döyür//de:l//dəyil//döyül//dö:l //de:l* sözü ilə formalaşır.

Birinci paraqrafın 5-ci bəndində “İsmin kəmiyyət kateqoriyası” araşdırılır. Kəmiyyət kateqoriyası morfoloji üsulla, ədəbi dilimizdəki *-lar²* şəkilçisinin *-dar//dər//nar//nər//rar//rər* variantları ilə yaranır: *cüllütdər*, *üzdər* (Ç.).

İkinci fəslin 2-ci paraqrafı “Sifət” adlanır. Masallı şivələrində də sifətlər quruluşca *sadə* (*alaşa* ‘hayasız’, *çomə* ‘araqarışdaran’, *hənik* ‘avam’; *yoğuzi* ‘qorxmaz’), *düzəltmə* (*kümlü* ‘kifli’, *qələmi* ‘tünd göy’, *ciyari* ‘ciyər rəngi’, *kiro* ‘kirli’, *tezto* ‘tələskən’, *nərçə* ‘cüssəli’, *ipləmə* ‘sahibsiz’, *çalpaşığı* ‘dolaşığı’, *gülpə* ‘bitkinin zoğu’, *atgə* ‘nadinc’, *şitnə* ‘yersiz zarafat edən’, *qaço:kə* ‘evsiz-eşiyisiz’, *oğrağ/oğurağ* ‘qoca’) və *mürəkkəb* (*boynubürüm* ‘bonuyoğun’, *qurudamağ* ‘lovğa’, *qo:zağ-qo:zağ* ‘yumru-yumru’, *qılğana-qılğana* ‘nazik-nazik’) olur.

Bu paraqrafın 1-ci bəndində “Sifətin dərəcələri” araşdırılır. Masallı şivələrində sifətin azaltma dərəcəsi *-ous*, *-o:ş* (*ağə:ş//ağəuş*), *-untur//ntur//üntür* (*göyüntür*, *bozuntur*), *-arağ//alağ* (*bozarağ*, *boşarağ*), *-billa* (*uzunbilla*), *-so* (*dəliso*, *güdəso*) şəkilçiləri ilə düzəlir.

Masallı şivələrində də çoxaltma dərəcəsi *m*, *p*, *r*, *s* samitlərinin əlavəsi ilə düzəlir, fərqli çalarlar yaranır: *amağ*, *göpgöy*, *təmtəmiz*. Təzə Alvadı, Köhnə Alvadı şivələrində bu dərəcə *küp* hissəciyi (*küp qırmızı*), rəng bildirən sifətlərdən əvvəl müvafiq isimlərin artırılması ilə də yaranır: *qan qırmızı*, *lalaqırmızı*, *süt ağ* (Ər.).

İkinci fəslin 3-cü paraqrafı “Say” adlanır. Burada bəzi miqdar sayları ədəbi dildən formaca fərqlənir: *alti*, *igirmi*, *irki*. Bəzən sıra sayı ikivariantlı *-inci//ıncı* şəkilçisi ilə düzəlir: *altıncı*, *dok‘quzıncı*. Bu şəkilçi *orta*, *ön*, *qırağ*, *yuxarı* sözlərinə də qoşulur: *ortancıl*, *öniüncü*, *qırağıncı*, *yuxarıncı* (Y.).

İkinci fəslin 4-cü paraqrafında “Əvəzlik” araşdırılır. Masallı şivələrində əvəzliyin məna növləri müəyyən cəhətlərlə fərqlənir.

Hüsnühacılı, Təzəkənd, Eminli, Yeyənkənd, Qızılağac şivələrində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasını nəzərdən keçirək:

A.	<i>mən</i>	<i>sən</i>	<i>o</i>
Y.	<i>mə:m</i>	<i>sə:n</i>	<i>o:n//o:un</i>
Yön.	<i>mə:</i>	<i>sə:</i>	<i>oa</i>
T.	<i>mə://mə:i</i>	<i>sə://sə:i</i>	<i>onul//o:</i>
Yer.	<i>məndə</i>	<i>səndə</i>	<i>onda</i>
Ç.	<i>mənnən</i>	<i>sənnən</i>	<i>onnan</i>

İşarə əvəzlilikləri: *həylənçiy, həylənçiyənə, belənçiy, belənçiyənə.*

Sual əvəzlilikləri: *nöşün, nəişə* ‘nə üçün’, *nəyçün//neyçün, həyni* ‘hamı’, *nağadə//nağbil//nəqbil* ‘nə qədər’, *havaxt// havaxtacan.*

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: *hammi, hər zad, hessad//heç zad.*

İkinci fəslin 5-ci paragrafı “Feil” adlanır. Burada da feillər quruluşca *sadə* (*toxumağ* ‘əzib-keçmək’, *banqırmağ* ‘bərkdən ağlamaq’, *cullımağ* ‘oğurlamaq’, *dahımağ* ‘danmaq’), *düzəltmə* (*bıcutdamağ* ‘səssizcə oğurlamaq’, *curramağ* ‘tanış etmək’, *gürşətdəməx* ‘bərk yağmaq’, *yasalamağ* ‘danmaq’, *zayvağlamağ* ‘boşboğazlıq etmək’, *simləməx* ‘irinləmək’, *tuallaşməx* ‘xarab olmaq’, *süməyləşməx* ‘ağarmaq’, *süləmməx* ‘avaralanmaq’, *yadırgamağ* ‘unutmaq’, *calamağ* ‘ətrafa səpmək’, *karıxmağ* ‘çaşmaq’, *biyixmağ* ‘büzüsmək’, *tatalamağ* ‘çörəyin küt getməsi’, *sərələmək* ‘yixmaq’), *mürəkkəb* (*basıb-bağle:r, düzüüb-qoşmaq, dilbəhmlix’ etməx* ‘söz güləşdirmək’, *qayıllıq etməx* ‘qane olmaq’, *havas eləməx* ‘gəzintiyyə çıxmaq’) olur.

Bu paragrafın 1-ci bəndində “Feilin şəkilləri” araşdırılır.

Əmr şəkli I şəxs təkdə samitlə bitən feillərə *-im⁴* (*-yım⁴*) şəxs sonluqları artırmaqla düzəlir. Təzə Alvadı, Köhnə Alvadı, Güllütəpə kəndlərində saitlə bitən feillərə bəzən *-m* şəxs sonluğu qoşulur, bu zaman sözün son saiti uzanır: *başde:m, gözde:m*. I şəxs cəmdə samitlə bitənlərdə *-ağ, -əx*, saitlə bitənlərdə *-yağ, -yəx* (*gedəx*, *baxağ, səsdiyəx*). Bununla yanaşı, *-(y)əyin//-(y)əyün//-(y)əyüz//-(y)ayun//-(y)ayın//-(y)ağun//-(y)ağın//-(y)ağuz* şəkilçiləri də iştirak edir: *gedəyün, baxağuz, baxağun, başdiyayun, qaçağun* (Ər.).

II şəxs təkdə *-ginən* şəkilçisi işlənir: *gedginən, alginən*. Bəzən şəkilçi iştirak etmir, feilə *də:, də, dənə* ədatları qoşulur: *gəl də:, gəl dənə.*

II şəxs cəmdə ikivariantlı *un//ün//uz//üz//yun//yün//yuz//yüz* şəkilçiləri işlənir: *gəlün//gəlüz, qaçun// qaçuz*.

III şəxs təkdə *-sun//sün*, cəmdə isə *-sunnar//sünnər* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *qazsun, yazsun* (H.).

Xəbər şəkli Masallı şivələrində də feilin 3 zamanı ilə ifadə olunur: *keçmiş, indiki və gələcək zamanlar*. Şühudi keçmiş zaman I şəxs təkdə *-di⁴* zaman və *-m* şəxs şəkilçisi ilə yaranır: *oxudum, gəldim, gördüm, yazdım*. Bəzi yaşayış məntəqələrində üçvariantlı *-di//di//dü* şəkilçisi işlənir. I şəxsin cəmi ikivariantlı *-du//dü* şəkilçisi ilə düzəlir, bu zaman qalın saitli sözlərə *-ğ//x*, incə saitli sözlərə *-x'//g* şəxs şəkilçisi artırılır: *gəldüx', oxuduğ'*.

Şühudi keçmiş zaman II şəxs təkdə *-du//dü* zaman və *-n* şəxs (*baxdun, getdün*), cəmdə *-du//dü* və *-z* şəxs şəkilçiləri ilə formalaşır (*gəldüz, oxuduz*).

Nəqli keçmiş zaman ikivariantlı (*-miş, -miş*) və birvariantlı (*-miş*) şəkilçilərlə işlənməklə ədəbi dildən fərqlənir: *sürmişəm, almışəm*.

Masallı şivələrində *-ib⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsində fərq var. Belə ki, saitlə bitən feillərə *-ib⁴* zaman şəkilçisi *-b* formasında artırılır. II şəxs təkdə *-san//sən* cəmdə isə *-suz//süz* şəxs şəkilçiləri əlavə edilir: *gəlibsən, baxıbsuz*. Fərqli əlamətlərdən biri də *-ib⁴* şəkilçisi saitlə bitən feillərə qoşulduqda sözün sonundakı *a, ə* saitlərinin uzun *e:, ı, i, u, ü* saitlərinin uzun *i:* kimi tələffüzüdür: *gözde:bsən, yaşə:bsən*.

Bu şivələrdə feilin indiki zamanı da səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, saitlə bitən feillərə *-ır⁴* indiki zaman şəkilçisini artırıqda şəkilçinin samiti (*-r*) düşür və söz sonundakı sait uzanır: *de:rik, yaşı:riğ*. Bəzən feillərə *-ır⁴* şəkilçisini artırıqda feillərin sonundakı *a, ə* saitləri uzun *e:, ı, i, u, ü* saitləri isə uzun *i:* kimi tələffüz olunur: *gözdi:rik, başdi:rix, səsde:rüx'*. Rayonun Örkivan kəndində isə indiki zaman şəkilçisi birvariantlı *-er* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *gələmə, baxerəm*.

Masallı şivələrində qəti gələcək zaman səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Burada *-acaq⁴* şəkilçisinin *-(y)aca', -(y)acə, -(y)acoğ, -(y)əcöx', -(y)acey, -(y)əcüy, -(y)acu* formaları qeydə alınmışdır. I şəxs təkdə *-aca//acə* və *-m* şəxs sonluğundan (*gələcəm, baxacam*), cəmdə *-(y)əcü, -(y)acu, -(y)acoğ, -(y)əcöx'*

zaman və $-ğ//x//x'$ şəxs şəkilçilərindən istifadə edilir: *gələcük*, *alacuk*//ğ. Hüsnühacılı şivəsində isə qəti gələcək zaman I şəxs cəmdə $-ace//əce$ şəkilçisi və $-n$ şəxs sonluğu ilə ifadə olunur: *gələceyn*, *baxaceyn*. II şəxs təkdə $-(y)əcü$, $-(y)acu$, $-(y)əcö$, $-(y)aco$ zaman və $-n$ şəxs sonluğu (*gələcün*, *alacun*), II şəxs cəmdə $-acu//əcü//əcö//əco$ zaman, $-z$ şəxs sonluğu müşahidə olunur: *görəcüz*, *baxacuz*, *gələcöz*, *yazacoz*. III şəxs tək $-(y)acağ//-(y)acax'//-(y)əcəx'$ zaman şəkilçisi ilə işlənir, burada şəxs şəkilçisi olmur (*baxacağ*), cəmdə isə $-lar^2$ şəkilçisi əlavə işlənir: *baxacağlar*, *ödiyəcəylər*.

Qeyri-qəti gələcək zamanda *a*, *ə* saitləri ilə bitən feillərdə $-r$ zaman şəkilçisi işlənir: *başdar*, *gözdər*. I, II şəxs cəmdə $-uğ//üx'$; $-suz//süz$ şəxs sonluqları müşahidə edilir: *əkərük*, *baxaruğ* (G.).

Arzu şəklinin ifadəsi ədəbi dildən o qədər də fərqlənmir. II şəxs cəmdə ikivariantlı ($-suz//süz$) şəxs sonluğu işlənir: *baxasuz*, *görəsüz*. Arzu şəklinin mürəkkəbində səciyyəvilik özünü göstərir. $-a^2$ əlaməti $-e$ kimi tələffüz olunur, şəxs sonluqları isə $-m//n$, $-x'//ğ$, $-z$ formasında özünü göstərir: *gedeydim* *gedeydük* *baxeydim* *baxeyduğ*, *baxeyduz*.

Masallı şivələrində **feilin vacib** şəkli $-mali//məli$ (*aparmaliyuğ*, *aparmalidi*), **lazım şəkli** $-asi//əsi$ (*qaldırasıyuğ*, *qaldırasıyam*) şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lazım şəklinin inkarında *dö:r//döyül//dögül//de:l//deyil* sözləri işlənir: *yatasi döyüləm*, *qalasi dö:rəm*. I şəxsdə bəzən $-ma^2$ şəkilçisi işlənir: *getmiyəsiyəm*, *baxmiyəsiyuğ* (Ç.).

Feilin **şərt şəkli** $-sa^2$ şəkilçisi və müvafiq şəxs sonluğu ilə formalaşır. Əksər şivələrdə I və II şəxsdə şərt şəkilçisi $-so//sö$ formasında müşahidə edilir: *gəlsön*, *gəlsöx'*, *baxsoğ*, *gəlsöz*, *baxsoz*.

Şərt şəklində şəxs sonluqlarının işlənməsində fərqli xüsusiyyət II şəxs cəmdə özünü göstərir. Burada $-z$ şəxs sonluğu işlənir: *getsöz*, *yatsoz*.

Bu paragrafın 2-ci bəndində "Məsdər" araşdırılır. Bu şivələrdə $-mağ//məx'$ şəkilçisi ilə düzələn məsdərlərin cəmdə işlənməsinə təsadüf olunur: *işdəməx'lər*, *oximağlar* (Gül.).

II fəslin 6-cı paragrafında "Zərf" araşdırılır. Zərfin quruluş və mənacə ədəbi dildən fərqli məqamları üzə çıxarılır. Bu şivələrdə elə zərflər var ki, onlara digər şivələrdə təsadüf olunmur: *qıpçaq*

‘normal’, *dayama-dirəmə* ‘tələsik’, *daimgil* ‘həmişə’, *ənhar* ‘rahat’, *ötə* ‘həddən artıq’, *gecəlatdən* ‘gecənin başlanğıcından’, *böürala* ‘çəp-çəp’ və s.

II fəslin 7-ci paraqrafında “Köməkçi nitq hissələri” araşdırılır.

Qoşmalar: *sayağ/sayağı*, *go:ra/gö:rə*, *alahi/alayisi*, *ötəri/ötri*, *xatir/xətir*; bağlayıcı: *amba/ama*, *anca/əncə*, *işdi*, *əgəm*, *özidə/özdə*; ədat: *da/day/dayca*, *də://dənə*, *yap*; modal sözlər: *oxşe:r//oxşuyur*, *həneynəx’//neynəx’*, *gafar*, *naxıb//naxaz*; nida: *bay-bay urra*, *oba//oppa//hoppa//hoppanaş* və s.

II fəslin 8-ci paraqrafı “Sintaksis” adlanır. Ədəbi dildən fərqli xüsusiyyət sintaktik əlaqələrdə, söz birləşmələrində, söz sırasının pozulmasında özünü göstərir.

Yanaşma əlaqəsində bəzən aslı sözlə əsas söz yerini dəyişir:– *Ata benəva bi tikə çörəyçün səhər gedir, axşam gəlir* (T.A.).

Uzlaşma əlaqəsi. Masallı şivələrində şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmanın bir sıra hallarda pozulmasına təsadüf olunur. *Şəxsə görə uzlaşmanın pozulması* mənsubiyyət kateqoriyasında, mübtədə ilə ismi xəbər arasında olur. Mənsubiyyət kateqoriyasında pozulma I və II şəxs cəmdə özünü göstərir. Belə ki, ziyəlik halda I və II şəxs cəmdə olan əvəzlilərdən sonra gələn isimlər adətən mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir: – *Bizim uşağ bu işdəri bacarmır* (T.A.). Mübtədə ilə isimi xəbər arasında uzlaşmanın pozulmasına I, II şəxs tək və cəmdə təsadüf olunur: – *Biz qız evi, siz oğlan evi, gəlün mehriban olağ* (Əh.).

Kəmiyyətə görə uzlaşmanın pozulması mübtədə və xəbər arasında özünü göstərir: a) İnsan anlayışı ifadə edən mübtədə cəmdə olduqda xəbər təkdə olur: – *Olar məni toya aparmadı* (X.); b) Cansız əşya anlayışı bildirən, cəmdə işlənmiş mübtədanın xəbəri cəmdə olur: – *Həyatimizdəki qarpızdar yetişiblər* (H.); c) III növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi qeyri-müəyyən saylar və qeyri-müəyyən əvəzlilərlə ifadə olunduqda xəbər cəmdə olur: – *Uşağların çoxu birdə işdəmişdilər* (Əh.).

İdarə əlaqəsində fərqli cəhət feillərin və qoşmaların sözləri idarə etməsində nəzərə çarpır. *Kimi, qədər, tək* bənzətmə qoşmaları I, II şəxs tək və cəmdə olan şəxs əvəzliləri ilə işləndikdə əvəzlilər ziyəlik deyil, adlıq və təsirlik halda olan sözlərlə əlaqəyə girir:

sən//səni kimi, mən//məni tək, biz//bizi qədər (Ər.). Tərəf qoşması yönlük deyil, adlıq halla işlənir: *kənd tərəfə gedirüy, siz tərəfə gəlirəm* (Ç.). *Xoşu gəlmək, acığı gəlmək* frazeoloji birləşmələri çıxışlıq halla yanaşı, yönlük halda olan sözlərlə işlənir: *işdəməyə xoşum gəlir, işüvə acığım gəldi* (K.A.).

Feillərlə idarədə ədəbi dildən fərqli xüsysiyyət bir halın başqa hal funksiyasında işlənmsi zamanı özünü göstərir: yönlük hal yerlik: *–İsdiydi, ağacın gölgəsinə daldalandım* (Gül.), təsirlik hal funksiyasını yerinə yetirir: *–Mən sənə yox, ona söyürəm* (T.A.).

Bu paraqrafın 1-ci bəndində “Söz birləşmələri” araşdırılır. Masallı şivələrində isimi birləşmələrin hər üç növü işlənir. Fərqli cəhət III növ təyini söz birləşmələrində nəzərə çarpır. Belə ki, bəzən asılı tərəf yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmədən işlənir. Bu hal söz birləşməsinin əsas tərəfi şəxs adları olduqda və ya qeyri-müyyən əvəzliliklə ifadə olunduqda baş verir: *–Dünən Qulamseyin oğlu Yusifi gördüm* (T.A.); *–Uşağlar heç biri öydə yoxdı* (K.A.). III növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi *hamı* qeyri-müyyən əvəzliyi ilə ifadə olunduqda əsas tərəfin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsinə də təsadüf olunur: *–Uşağların hamı evdeydi* (Ərk.).

III növ təyini söz birləşmələrində bəzən əsas tərəf samitlə bitən söz olduqda iki mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: *–Dayımın uşağısı çox zirəydi* (M.ş.). Bəzən əsas tərəfin mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar edilir: *–Sizin əmi bira gəlir* (T.A.); *–Bizim dayı elə-belə dayı dö:r* (K.A.).

III növ təyini söz birləşmələrində səciyyəvi xüsiyyətlərdən biri də birləşmədəki tərəflərin yerdəyişməsidir: *–Meyvələri ağajdarın adama ləzzət verir* (Q.). Bu cəhətə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, qaqaüz və karaim dillərində də rast gəlinir¹⁷.

*Bu paraqrafın 2-ci bəndində “Cümlə üzvləri”*ndən bəhs edilir. Masallı şivələrində cümlə üzvləri, onların ifadə vasitələri ədəbi dilidən kəskin fərqlənmir. Fərqli cəhət cümlədə söz sırasının pozulmasında, fikrin ifadəsində cümlə üzvlərinin ixtisarında

---

¹⁷Allahverdiyev, E. İ. Qarabağ dialektlərinin əfşar şivəsi./ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./, –Bakı: 1995. -s. 130

müşahidə edilir. Söz sırasının pozulması aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

a) Mübtədə xəbərdən sonra gəlir: –*Bıları bizə de:b atam* (Ş.);
b) Tamamlıq xəbərdən sonra gəlir: –*Biyaz baxannan so:ra tanıdı məni* (Tək.); c) Zərflik xəbərdən sonra gəlir: –*Günorta çağı gedəcəm evə*; d) Təyin aid olduğu mübtədadan sonra gəlir: –*Uşağ həyasız bizə qulağ asır ki* (Ön.). Təyin aid olduğu tamamlıqdan sonra gəlir: –*Balıqları çiy gətiriblər süfriyə* (T.); e) Tamamlıq və zərflilər bəzən mübtədadan əvvəl işlənir: –*İnəkləri mən meşədə otarıram* (T.A.).

Bu paraqrafın 3-cü bəndində “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” araşdırılır. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə dörd növü bu şivələrdə də özünü göstərir. Sual cümlələri sual əvəzliliklərinin və sual intonasiyasının (– *Biyil paybəlliyə biğda akəcəysə:n?*-T.A.), əmr cümlələri əmr ədatlarının (– *No:lar sən də get ginən-* Əh.), nida cümlələrinin yaranmasında intonasiya ilə müqayisədə nidaların (–*Vay dədəm vay, bı qədə işi kim görəcəy!* -G.) iştirakı daha çox özünü göstərir.

II fəslin doqquzuncu paraqrafında “Mürəkkəb cümlə” araşdırılır. Masallı şivələrində həm tabeli, həm də tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən geniş istifadə edilir. Tabelsiz mürəkkəb cümlələrdə fərqli cəhətlər azdır, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bir sıra fərqli cəhətlər özünü göstərir: a) Baş cümləsi birinci gələn tabeli mürəkkəb cümlələrlə daha çox tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanır. İntonasiya ilə bağlanan tipin işlənməsinə az təsadüf edilir; b) Güzəşt bağlayıcıları ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə təsadüf edilmir; c) Baş cümləsi əvvəl gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə ilə baş cümlə yerini dəyişir: – *Bı iş baş tuymiyacağ, mən bilirəm* (T.A.); d) Budaq cümləsi əvvəl işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə bəzən əvvələ keçir: –*Gələn il məhsul bol olacağ, əgər yağış yağsa* (G.).

Dissertasiyanın III fəslə *“Leksika”* adlanır. Masallı rayonu şivələrinin leksikası digər bölgələrlə müqayisədə daha zəngindir. Təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar rayon ərazisinin bir qisminin xəzərsahili düzən, bir qisminin dağlıq, dağətəyi ərazilərdən ibarət olması yerli əhalinin müxtəlif təsərrüfat (əkinçilik, maldarlıq, quşçuluq, tərəvəzçilik, bostançılıq, balıqçılıq) və peşə (ovçuluq,

toxuculuq, ticarət, dulusçuluq) sahələri ilə məşğul olmasına zəmin yaratmışdır. Bununla yanaşı, qədim dövrlərdən yaxın keçmişə kimi rayon ərazisindən ticarət-karvan yollarının keçməsi nəticəsində yerli əhali digər bölgələrdən (Cənubi Azərbaycan, Dərbənd, Qarabağ) olan insanlarla daim əlaqədə olmuşlar. Bütün bu səbəblər bölgədə yaşayan əhalinin şivə leksikasının zənginləşməsinə, diferensiallaşmasına şərait yaratmışdır.

III fəslin 1-ci paragrafında “Masallı rayon şivələrinin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izləri” araşdırılır.

Tayfa, nəsil adları bildirən sözlər. Masallı şivələrində tayfa, nəsil mənasında işlənən sözlər: *örəmə-törəmə, uruğ-turuğ, com, co:ğa. co:ğa* sözü dilimizin bir sıra şivələrində eyni mənada işlənir¹⁸.

Tayfa adları: *Məciddi, Cəfəri, Ələkbəri, Alışdı, İsmayılı, Hacılı, Məşədi, Rəhimli, Qurbanqululu, Cavatdı, Mütəllimli, Muratdı, Əlipənahlı, Həsənli, Geygəlli, Artıxlı, Törələr, Keçəllər, Ağdöşdülər, Becanni, Çaxırrı, Vəlvənd, Aybatdı, Sarıgəbəli, Ərşəli, Korrar.*

Məhəllə adları: *Kömürçü məhəlləsi, Yekətala məhəlləsi, Çuxuroba məhəlləsi, Eynəqullu məhəlləsi, Sıxdım məhəlləsi, Səkkiz həyat məhəlləsi, Ortaqullu, Seyitdər, Çuxuroba, Ortaküçə məhəlləsi.*

Qohumluq əlaqələri ilə bağlı sözlər: *cici ‘ana’, lələ ‘ata, böyük qardaş, qayın, baba’, gamba ‘qardaşın, əmioğlunun həyat yoldaşı’, ağa/ağəli, ak’qa ‘ata’, bircə ‘ana, qayınana, nənə’, püstə, xandosti ‘qayınana’, iygələn ‘uzaq qohum’, xandadaş//güldadaş ‘qayın’, nobargəlin//bircəgəlin ‘evin ilk gəlini, tək qardaşın həyat yoldaşı’.*

Qədim ölçü və çəki vahidləri: *gırvənkə ‘450 qr.’, köüz ‘8 kq.’ çətvər ‘250 qramlıq çəki daşı’, batman ‘8 kq.’, misqal ‘1 qr.’, xaral ‘kisə’, kosara ‘0,5 ton arpa, buğda tutan həsirdən düzəldilmiş əşya’, qunc, qurc, küz ‘əl qədər’, təpgəc ‘30-35 sm.’.*

Zaman anlayışı bildirən söz və ifadələr. Günün müəyyən vaxtlarını bildirən söz və ifadələr: *it yatan vaxt, “yuxunun şirin vaxtı”, “cin yatan vaxt” ‘gecə saat 4-dən 5-ə qədər olan vaxt’, gün*

¹⁸Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, [2 cilddə] / tərt. ed. M.Ş. Şirəliyev. M.İ. İslamov.– Ankara: “Türk Dil Kurumu”, c. 1, (A-L), – 1999. –s. 81.

qızaran vaxt ‘gün çıxan vaxt’, *malqayıdan vaxt//malayağı vaxdı* ‘mal-qaranın tövləyə salındığı vaxt’, *kölgəuzanan vaxt* ‘yayda saat 5-dən sonrakı vaxt’, *niyaz vaxdı//dar niyaz vaxdı* ‘gün batan vaxt’, *ilkaxşam vaxdı* ‘havanın qaraldığı vaxt’.

Həftənin günlərini bildiren söz və ifadələr: *duz günü//ağır gün* ‘bazar ertəsi’, *qala günü* ‘çərşənbə axşamı’, *şər günü* ‘çərşənbə’, *adına//adın axşamı* ‘cümə axşamı’, *süt günü* ‘bazar günü’, *duz günü* ‘bazar ertəsi’, *süt günü* ‘bazar günü’.

İlin aylarını bildiren söz və ifadələr: *boz ay* ‘kiçik çillədən sonra novruz bayramına qədər olan vaxt’, *yazqırağı ay* ‘mart ayı’, *quru qutaran ay*, *dərd ayı* və *bayram ayı* ‘mart ayı’, *qırxkötüx’ ayı//qırxkötüx’ yanan ay*, *ağlargüləyən ay* ‘aprel ayı’, *xırman ayı* ‘iyun ayı’, *ilanqaynaşan ay* ‘iyul ayı’, *quyruq donan//quyruq doğan ay* ‘avqust ayı’, *pələx’ ləhliyən ay*, *pələx’ kölgədə yatan ay* ‘sentyabr ayı’, *yağış ayı* ‘noyabr ayı’, *qışın oğlan çağı* ‘böyük çillə’, *buğ//biğ enən vaxt* ‘fevralın əvvəlindən sonuna qədər olan vaxt’, *otqayıdan vaxt* ‘mayın 5-dən 15-nə kimi olan vaxt’, *yayın qırx beşi* ‘avqust ayının birinci həftəsi’.

III fəslin ikinci paragrafında “Masallı rayon şivələrinin leksik tərkibi” araşdırılır. Burada termin səciyyəsi daşıyan və termin səciyyəsi daşımayan sözlər qruplaşdırılır.

Termin səciyyəsi daşıyan sözlər. Kənd təsərrüfatında işlənən alətlər və onların hissələrinin adları: *biləng*, *şana*, *ikiqənəd yaba*, *üçqənəd yaba*, *dördqənəd yaba*, *pelçə*, *kürəyçə* ‘kiçik bel, kürək’, *dərgəzçə*, *kərənti*, *çalma* ‘kol biçmək üçün dəryaz’, *halağacan* ‘kərtmən, toxa’ *ərsin*, *dimrix*, *bor*, *ağac kürəx*, *qazouc*, *otkəsən*, *gəvahin*, *çin*, *hö:sər*, *ding* ‘düyünü qabığından ayıran alət’. Əkinçiliklə bağlı terminlər: *qarğaqənədi şüm*, *soğanşumi*, *dondurma şum*, *maldili şum*, *qazəyağı şum*, *nona//çola*, *məzrə* ‘çəltik əkilən yer’. Bostan bitkilərinin növləri: *gərməx’ yemiş*, *qırxgünnüx’ yemiş*, *tor yemiş*, *alaköynəx’ yemiş*, *xıra* ‘inkişafdan qalmış yemiş-qarpız’, *xeyri* ‘özü çıxmış bostan bitkisi’. Heyvandarlıqla bağlı terminlər: *dağ malı*, *dö:ruş inəx’* ‘gəzəyən mal’, *öpgə*, *kümə*, *qazalağ qoyun*, *sarıkərə qoyun*. Ovçuluqla bağlı terminlər: *cələ*, *səbat*, *şır-şır*, *ventir*, *moluş tor*, *selbə* ‘quşları vurmaq üçün gizlənməli yulğun topası’, *sərə* ‘suda balıq vurmaq üçün yabaya oxşar üçdişli alət’, *sürütmə* ‘tor

növü', *səpəng//sapand* 'tut ağacının qabığından hazırlanır', *domca, quş toru*, 'quş ovu üçün istifadə olunan tor növü', *sallama səl* 'quş tutmaq üçün beş metr yüksəklikdə qurulan tor'. Yemək adları: *balıq ləmbici, hədix* 'aşı, *yarma aşı, löki, tava löküsi, quru löki, kürüçörəx*', *kömbə, çənguri, bişi* və s.; Ev əşyalarının adlarını bildirən sözlər: *qorapalan, dəngənə, dərinkə, təskəbab, qulpluca, bərnə*. Xəstəlik və türkcəyə ilə bağlı terminlər: *küə//küpə qoymaq, ürəkgöbəyi düşmək, hö:lamağ, çər, xortdama, qaraçər olmağ* 'qarayara' *qulağdibi çıxartmaq, kəhliyi azmaq* 'iştahı pozulmaq', *simləmə* 'irinləmə', *burux* 'qoyun xəstəliyi', *tərkidüşmə, sabırğası batmağ, cinvirdi, cavax olma* 'sümüyün əzilməsi', *vurma vırmaq, dilbaş olmaq* 'heyvan xəstəliyi', *uçuqlamaq* 'qorxudan dodaqları səpmək'. Geyim adları: *şullayı papağ, sırıqlı//sırınma. dizdix* 'kişi alt geyimi'. Xalq oyunlarının adları: *çillix'-çillix*, *cücəgözü, beşdaş, məraqok'qi, hil-hil, hiyqiç, qızılquş, aşıq-aşıq* və s.

Termin səciyyəsi daşımayan sözlər: *alaşa* 'həyasız', *atgə* 'nadinc', *bıçmaq* 'oğrun-oğrun axtarmaq', *bikgə* 'bir az', *cərçi* 'xəsis', *cələqırmış* 'etibarsız', *çomə* 'araqarışdıran', *çinqımaq* 'atılmaq', *darama* 'möhkəm', *gəyişmək* 'məsləhətləşmək', *xırpa* 'qısa', *igəşmək* 'mübahisə etmək', *kırışmaq* 'tutulmaq', *qızırğanmağ* 'xəsislik etmək', *qaço:kə* 'nadinc', *qıpıç* 'aciz', *lapdan-lapa* 'birdən', *milə* 'həyasız', *məkəcin* 'özündənrazi', *sirəcə* 'əlçəkməz', *tezto* 'səbirsiz', *üzdürmək* 'qovmaq', *zığmaq* 'şikayətlənmək', *yarmalamaq* 'tez-tez danışmaq', *zayvağlamaq* 'boşboğazlıq etmək', *zık'qıçılığ etmək* 'xəsislik etmək'.

III fəslin 3-cü paragrafında "**Masallı şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətləri**" araşdırılır. Omonimlər: *Ayaqlıq//əyaqlıq* I – çarıq; II- evin girəcəyi; *Cərçi* I - xırdavat satan; II- xəsis; *Çinqı(maq)* I – qığılcım; II– atılmaq; *Gəm* I - dəm qazı; II - noxud, lərgə xəlbiri; *Lığ* I - sulu palçıq; II - həsir toxunan bataqlıq bitkisi; *Tana* I - heyvanın burnunun qırağ hissələri; II - inəyi əmməməsi üçün buzovun burnuna bağlanan iti uclu metal əşya; *Tin* I - əhval-ruhiyyə; II -dəm qazı; *Üşəmməx* 'I –qorxmaq; II -tənbəllik etmək.

Sinonimlər: *cələqırmış, ipləmə, ipiqırığ* - etibarsız; *cimcimə, ilməşix*, *didərəmçəngi, atgə* - zirək; *çəlimsiz, sıllic, pırığ* - arıq; *darqursaq, qarabö:r* - səbirsiz; *dəmdəməki, qoymaaqıl* – ağılsız və s.

Antonimlər: *Ucubınığ, uzuno: xar* - uzun; *pısığ, xırpa, törə* - qısa; *ammır, ləmbəqarın* – kök; *sıllıç, qok'qa* - arıq; *qıpiğ, ölüvay, ölətə* - tənbel.

III fəslin 4-cü paraqrafında “Masallı rayonu şivələrinin frazeoloji tərkibi” araşdırılır. Bu şivələrdə işlənən, lüğətlərdə əksini tapmayan frazeoloji vahidləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. **Tərkibində fonetik hadisələrin təsirinə məruz qalaraq asemantikləşmiş sözlər, şivə sözlər və arxaizimlər olan frazeoloji vahidlər:** *dö yuxusuna getmək* ‘bərək yatmaq’, *qarabalıq qurdu kimi getmək* ‘bir işi kütləvi şəkildə etmək’, *tütün kimi yoxa çıxmağ* ‘qeyb olmaq’, *boş çanağı dolu çanağa vurmağ* ‘risk etmək’, *çarxa-çüliyə düşməx* ‘nadinclik etmək’, *yoğun sinəciyə güc etməx* ‘bacarmadığı işə girişmək’, *afağası kəsilməx* ‘imkan verməmək’, *tağalağa dömməx* ‘zəifləmək’, *danzına almamağ* ‘saymamağ’.

2. **Tərkibindəki sözlərin hamısının müasir ədəbi dilimiz üçün işlək olan frazeoloji vahidlər:** *başına tük əkmək* ‘incitmək’, *beş atdı ilə bazara getməmək* ‘lovğalanmaq’; *cikgə vurmaq* ‘qışqırmaq’, *çalma-vurmiyə düşmək* ‘sancılamaq’; *çöp götürüb yeri qurcalamağ* ‘ara qarışdırmaq’; *damağı isdammamağ* ‘qane olmamaq’; *dəni üzülmək* ‘sonu çatmaq’; *dırnağından darı çıxmamaq* ‘xəsislik etmək’; *dil-başını çeynəmək* ‘donquldanmaq’; *dünyanı qara geydirmək* ‘bəhanə etmək’; *fətir qırağı sulamağ* ‘yaltaqlıq etmək’; *göy geyib qara bağlamağ* ‘qaranlığa qərq olmaq’; *iy sallamağ* ‘fikirə getmək’; *kir dağarcığına dönmək* ‘çirklənmək’; *küt çörək yemək* ‘halsız olmaq’; *qara tökmək* ‘bəhanə etmək’; *quru yerə çöp sancmaq* ‘hər şeyi yenidən başlamaq’; *ölü gözüne kül qoymağ* ‘aldatmaq’; *özünü yuyub yarpız üsdə qoymağ* ‘özünü təmizə çıxarmaq’; *tasa baxmağ* ‘fikirləşmək’; *yaxasına keçirməx* ‘özünü küldürmək’; *yaxasına qıyığ sancmaq* ‘əbədi yaşamaq’.

Tədqiqatın “Nəticə” hissəsi aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan dilinin şərqi qrupu dialekt və şivələrinə aid edilən Masallı rayonu şivələrində dilimizin qərb, cənub qrupu şivələrinə məxsus bir çox xüsusiyyətlər də özünü göstərir.

2. Masallı rayonu şivələrində səs keçidləri, yerdəyişmələri, sait və samitlərin qoşalaşması, proteza, eleziya, dissimilyasiya kimi

fonetik hadisələr geniş yayılmışdır. Söz əvvəlində müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan dilarxası k' samiti və ı saitinin işlənməsi bu şivə üçün xarakterikdir: *k'uçuk, k'os-k'os, k'ırı, k'ışdamağ, k'ırnıs, k'ısk'ırtmağ, k'osi, ışıldamax, ışartı, ışığ və s.*

3. Masallı şivələrində müasir Azərbaycan ədəb dili üçün xarakterik olmayan leksik şəkilçilər müşahidə olunur: adlardan isim düzəldən *-ana//-ənə, -kə (lavaşana, dərinkə)*, həm isim, həm də sifət düzəldən *-pa//-pə (gülpə, şalpa//şəlpə)*, isim düzəldən *-əyəc (siləyəc)*, feildən isim düzəldən *-tə, -bə (bölbə, gəzəntə)*, sifət düzəldən *-to, -o (parto, tezto)*, adlardan sifət düzəldən *-kənə (şirəkənə)*, feildən feil düzəldən *-əzi (öləzimak)*, feil düzəldən *-ıx* şəkilçisi (*biyıxmağ*).

4. Sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrini düzəldən vasitələrdə fərqlilik müşahidə olunur: *-arağ, -alağ* şəkilçisi ilə azaltma (*bozarağ, dazalağ*), *küp* hissəciyi (*küp qırmızı*), eləcə də sifətlərin önünə müəyyən isimlər artırmaqla çoxaltma dərəcəsi yaranır (*süt ağ, qan qırmızı, çəmən yaşıl, lala qırmızı*).

5. Ədəbi dilimizdəki qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə yanaşı, fərqli fonetik tərkibə malik qeyri-müəyyən miqdar sayları da işlənir: *bikgə* 'bir az', *cık'qan//cık'qana* 'azca', *dıqqan//dıqqana* 'bir az', *biçqan//biçqana//biyaçca* 'azca', *xeyləm* 'xeyli' və s.

6. İşarə və sual əvəzliliklərində fərqlilik daha çox özünü göstərir: *elə, helə, helənçiy, həylənçiy, həylənçiyənə, heylənçiyənə, belə, belənçiy, belənçiyənə, nəşün, nəyçün//neyçün* 'nə üçün', *hayni* 'hamı', *nəişə* 'nə üçün', *o, oda, odeyna, odaha, odahana, bı, bida, bıdaha, bıdahana, bıdeyna, bını//buni, nağadə// nağbil//nəqbil* 'nə qədər', *havaxtı//havaxtacan, hanki, hayana, nə tə:rl/nə töür, haçan//haçağ*.

7. Masallı şivələrində müasir ədəbi dilimizdəki feil düzəldən leksik şəkilçilərlə yanaşı, şivə üçün xarakterik olan əlamətlərə də təsadüf olunur; *-işgi, -üşgü, -uşqu, -ıx, -ux, -ırğa, -ırxa*. Feilin əmr şəkli I şəxs cəmdə *-(y)əyin//-(y)əyün//-(y)əyüz//-(y)ayun//-(y)ayın//-(y)ağın//-(y)ağın//-(y)ağuz* əlamətlərilə ifadə olunur.

8. Masallı şivələrində ədəbi dilimizdə işlənməyən bir sıra köməkçi nitq hissələri müşahidə edilir. Qoşma: *alahi, -cana, -cənə*; bağlayıcı: *isde:r, şa:yət, işdi*; ədat: *dayca, a:, e:, o:, bə, keşgə*; modal söz: *deməynən, oxşe:r, gafar, tuta:lım* və s.

9. Masallı şivələrinin sintaksisi ədəbi dildən o qədər də

fərqlənmiş. Fərqli xüsusiyyətlər cümlədə söz sırasının pozulmasında, sintaktik əlaqələrdə, ismi birləşmələrdə, sual cümlələrinin daha çox intonasiya əsasında qurulmasında müşahidə olunur.

10. Masallı şivələrinin lüğət tərkibi termin səciyyəsi daşıyan və termin səciyyəsi daşımayan sözlər olmaqla təsnif olunur. Termin səciyyəsi daşıyan sözlər sahələr üzrə qruplaşdırılır, izah edilir. Masallı şivələrinin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izləri tədqiq olunur. Burada elə lüğəvi vahidlər və frazeoloji birləşmələrə təsadüf olunur ki, onlara müasir ədəbi dilmizdə və şivələrdə, eləcə də yazılı abidələrdə rast gəlmirik.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1.Masallı şivələrinin lüğətinə dair//Filologiya məsələləri, – Bakı: -2013, № 10, -s. 270-273.

2.Masallı şivələrində ismin qrammatik kateqoreyaları// “Təfəkkür”, elmi xəbərlər jurnalı, -Bakı: -2015, №2, -s. 97-102.

3.Dialekt və şivələrdə zaman anlayışı bildirən söz və ifadələr// Ümumilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları II h., BSU, -5-7 may, -s. 159-161.

4.Masallı şivələrində əvəzliyin məna növləri//Ümumilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, –7-8 may, -s. 410-412.

5.Приложения, грамматические союзы, частицы в наречиях Масаллинского района//«Моваи культура» выпуск 23, том (183), – Київ: -2016. -стр. 281-288.

6.Azərbaycan dilinin Masallı şivələrində sifətin quruluşca növləri//Akademik A. Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, -Bakı: -2017, AMEA, -24-25 aprel, -s. 450-453.

7.Azərbaycan dilinin Masallı rayonu şivələrində sait və samit əvəzlənmələri//Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – Bakı: – 2017. № 4 (104), -s. 39-42.

8.Masallı şivələrində zərfin quruluşca və mənaca növləri// Tədqiqlər, – Bakı: - 2018, №1, səh. 88-93.

9.Masallı şivələrində toy və digər mərasimlərlə bağlı terminlər. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr olunmuş “Müasir inkişaf mərhələsində elm, təhsil və istehsalatın vəhdəti” elmi-praktik konfransının materialları, – Lənkəran: -7-8 may, -Bakı: -2018-ci il. -s.79-81.

10.Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sifətin dərəcələri (Masallı şivələrinin materialları əsasında) // Görkəmli dilçi alim, Müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. –Bakı: -6-7 iyun, -2019. -s. 125-127

11.Masallı şivələrində feilin şəkilləri//Tədqiqələr, -Bakı: -2019, №4, səh. 67-74.

12.Archaic words of turkish origin in Azerbaijani dialects (based on materials of Masalli dialect) // Международная научно-практическая конференция, – Москва: –2019, –II часть, -с.140-143

13.Azeri ağızlarındakı bir kısım eski türk kökənli kəlmələr (Masallı bölgəsi ağızlarının dil olguları əsasında) IX. Uluslararası türk dili kurultayı. Bile Tonyukuk anısına, Ankara; 26-30 eylül, 2021, II cilt, səh. 1259-1270.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 mart 2024-cü il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 15 fevral 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.02.2024
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 51 084
Tiraj:100